УДК 821.512.145

Г. Газиз

МИЛЛӘТНЕ НИЧЕК ТӘГЪРИФ КЫЛЫРГА?

В 1913 году в журнале «Аң» была опубликована анкета «Как вы определяете понятие “национальность”?». Среди вопросов, включенных в состоящую из 15 пунктов анкету, были следующие: 1. Каково научное определение, научный смысл понятия «национальность»?; 2. Что составляет основу национальности?; 3. Как национальность связана с религией и родиной?; 4. Какое значение имели и имеют понятия «нация» и «национальное чувство» в прошлом и настоящем нашего народа и др.

В последующих номерах журнала (за 1913 и 1914 гг.) один за другим печатаются развернутые ответы на поставленные вопросы, авторы которых – представители татарской интеллигенции (Г. Губайдуллин, С. Вильданов, Г. Шараф, З. Кадири и др.) рассуждают о концептах «нация» и «национальность», о положении наций в современном мире, о национальной идентичности татар.

Многообразие точек зрения на поставленные вопросы у респондентов свидетельствует об их значимости и дискуссионности в татарской интеллектуальной культуре указанного периода.

Ключевые слова: Г. Газиз, нация, национальность, национальная идентичность, татарская литература, культура, история.

In 1913 a questionnaire «How do you understand the nation?» was published in the magazine «Ang». Among the questions included in the 15-point questionnaire were the following: 1. What is the scientific definition, the scientific meaning of the concept «nationality» ?; 2. What is the basis of nationality ?; 3. How is nationality related to religion and homeland ?; 4. How important are the concepts of «nation» and «national feeling» in the past and present of our people, etc.

In subsequent issues of the journal (for 1913 and 1914), one after another detailed answers to the questions posed was published. The authors of them, representatives of the Tatar intelligentsia (G. Gubaidullin, S. Vildanov, G. Sharaf, Z. Kadiri, etc.) talk about concepts of «nation» and «nationality», the position of nations in the modern world, the national identity of the Tatars.

The diversity of points of view on the questions posed by the respondents testifies to their importance and debatability in the Tatar intellectual culture of the specified period.

Keywords: G. Gaziz, nation, nationality, national identity, Tatar literature, culture, history.

Милли әдәбиятыбызның гареблекенә охшап тууы соңында әдәбиятымызда «милләт, миллият» сүзләре күп истигъмаль ителә *(кулланыла)* башлады. Бу истигъмаль бездә ике төрле: беренчесе миллиятне, кәлимәнең мәгънәви мәгънәсе белән алданып, дин мәгънәсендә истигъмаль булып, икенчесе исә яурупалыларның «национ, нация» сүзләре урынында истигъмаледер.

Ләкин чын милләтче [динче түгел] әдипләремез ничек дә соңгы мәгънәсе belә истигъмаль итәләр. «Нация-милләт» үзләре нәрсә,

боны гареб галиме ничек аңлый мәсьәләләренең чын нәзари кыйсме әдәбиятымызда бу сүзләр чыккач, аңлау өчен бик кирәк булганга, бу кыска гына мәкаләдә дә бу тугрыда бераз язмак булам.

Милләт нәрсә соң?

Милләтнең иң гамь тәгърифе «инсанларның җыеныдыр». Ләкин бит бу тәгърифкә җамигъ[1], дәүләт[2], сыйныф вә башка кешеләр җәмгыятьләре кергәнгә күрә, «милләт» мәфһүменең (*эчтәлегенең*) «хасса»сы (*үзенчәлеге, хасияте)*, ягъни шунда гына булып да башка мәфһүмләрдә булмый торган бер нокта табарга кирәк була.

Шактый гына милләтләрнең бер динле, бер дингә ышанганларын күрергә тугры килә, шуңар күрә дә милләтнең хассасы «дин» түгелме мәсьәләсе хәтергә килә. Ләкин немесләр [алманлар] кеби нык бер милләтнең яртысы протестант, яртысы католик булганларын күрәмез. Әле генә туып килә торган албан милләтенең өч дингә мәнсүб булганлыкларын күрә дә – менә шушы нәрсәләр бу ихтималны йибәрәләр; дин, милләтнең тәгърифенең хассасыннан түгел икән диярге мәҗбүр буламыз. Ләкин башка милләтләр белә күрешкәндә «дин»нең әһәмияте юк дия алмыймыз. Чөнки халкына, аның мәдәниятенең дәрәҗәсенә күрә дин шактый гына милләтләрнең куәтләнүенә, башка милләтләр белә көрәшүләрендә ярдәм итә. Вакыйган, без татар-төрк милләтенең Волга буендагыларның милләтләрен саклауда исламның зур гына файдасы [3] булганлыгын күрәмез.

Хәзер тере булган, хәзер аның белә сөйләшә торган телнең дә милләтнең хассасыннан диеп булмыйдыр. Чөнки факт шуны күрсәтәдер: яһүдиләрнең Испаниядәгесе испаниячә сөйләшәләр, Русия вә Германиядәгеләре нимсә вә яһүдчәдән катышкан махсус бер тел белә сөйләшәләр, Фәләстыйндәгеләре исә гарәбчә сөйләшәләр. Кем инде яһүдиләрне милләт димәс? Бездәге татарлар да, төркчә белмәгәнләренә карап, үз милләтемездән димәмезме? Шуның шикелле үк бер тел белә сөйләшә торган халыкларда да аерым, хәтта күб вакытда дошман милләтләр очрата аламыз: Шимали (*төньяк*) Америка һәм инглизләрнең телләре бер – әмма шактый гына дошман милләтләр. Җәнүби (*көньяк*) Америка белә Испаниянең телләре бер, әмма аерым милләтләр. Серблар белә каратаглыларның телләре бер-берсенә бик якын, әмма үзләре – аерым милләтләр. Бу – мәсьәләнең нәзари җәһәте. Әмма политикада милләтләргә тел бик зур файда итә. Мәсәлән, венгрларның немесләр белән тартышлары император Йосыф II заманында тел мәсьәләсендә чыкды, милли көрәшләрнең иң зур «мәүзуг-темасы» тел мәсьәләсендә була. Албанлар төрекләр белән

---

[1] Мин бу сүз белән бер дингә иман иткән кешеләрнең җыенын [совокупность] *(кирилл хәрефләре белән*) аңлыйм, әмма теге мәсҗед – җамигъ түгел (*Г. Газиз искәрмәсе*).

[2] Бу мәгънә белән мин: государство (*кирилл хәрефләре белән*)ны аңлыйм, хөкүмәт русча правительство (*кирилл хәрефләре белән*)га мәсави буладыр, шуңар күрә бу сүзне истигъмаль итмим (*Г. Газиз искәрмәсе)*

[3] Бу тугрыдагы тәфсиллерәк фикерне «Аң»ның мәүлүд номерында «Ахырзаман пәйгамбәре тугды»да табарга мөмкин (*Г. Газиз искәрмәсе*).

милли тел, милли язу өчен низаг башладылар, боның кеби мисалларны тарихдан һәм хәзерге тормыштан күб табарга мөмкин.

Ләкин безнең мәсьәләмез нәзари мәсьәлә булганга, әле куеп торыйк.

Соң алай булгач, дәүләт милләтнең тәгърифенә махсус нокта булыр? Боңар да без «юк» җавабын бирергә мәҗбүр буламыз. Дөрест, Франция ихтилялендән (*фетнәсеннән*) соң Яурупада миллият-дәүләт икесе бер нәрсә булырга кирәк; дәүләт бер милләтдән генә мөрәккәб (*оешкан*) булырга кирәк, дигән нәзарияләр бар иде. Кыйсмән, шул нәзарияләрнең куәте белән Италияне вә башка хөкүмәтләрне башкалар кулындан котылдырдылар. Ләкин Италиянең егерме биш, утыз ел үтмичә Сомали кыйтгасы өчен Хәбәш (*Эфиопия*) белә сугышуы, Шимали Американың Филиппин атауларын алуы бу нәзариянең юк нәрсә икәнен күрсәтде: чөнки, табган (*табигый*), дәүләт һәм милләт икесе ике нәрсә иде. Дөрест, бәгъзе милләтләр бер дәүләт генә тәшкил иткәнләре бар (Бельгия, Голландия), ләкин Англия, Русия, Австрия шикелле дәүләтләр, күп милләтләрдән мөрәккәб булганына карамыйча, яхшы тәрәккый итәләр.

Димәк, алай булса, милләт инде бер гыйркдан *(ыругдан*) килгән халыкларның җыены була?

Гыйрк үзе – милләт шикелле үк, бик низаглы бер мәсьәләдер. Аны бер галим бер төрле тәгъриф итсә, башкалары башкача тәгъриф итәләр. Бәгъзеләр адәмләрнең җәсәдләре бер төсле булуын игътибарга алсалар, башкалар, җәсәди бертөрлелек хәзер бик сирәк халыкларда табылганга, гыйркны тәгърифдә телне игътибарга алалар. Ләкин гыйркны ничек генә аңламыйк, бар да бер гыйркдан булган халыклар әллә никадәр милләт тәртиб итәләр (Кушма Америка һәм Англия, руслар һәм поляклар.). Шуның шикелле үк аерым гыйрклардан булган кешеләр дә бер миллият тәшкил итәләр (Франсадәге французлар һәм кельтлар, Шимали Америкадагы англосакслар һәм зәнҗиләр вә башкалар.)

Португалия һәм Испаниянең телләре бер, гыйрклары бер була торып да, икесе ике милләт ясыйлар.

Мадам ки (*чынлыкта*) бер тел белән сөйләшә генә торган кешеләрне яисә бер дин белә генә мөшәррәф кешеләрне, я бер-бер гыйркдан килгән кешеләрне генә без бер миллият дип әйтә алмыймыз, мадам ки, дин, гыйрк, тел, дәүләт милләтнең махсус ноктасындан түгел, безгә, миллиятне тәгъриф итү өчен, башка бер махсус нокта эзләргә кирәк була.

Эрнест Ренан кеби галимләр боңар бер юл тапмакчы булдылар: анлар тарихи ганганә (*традиция*) – миллиятнең махсус ноктасындан берсе, диделәр. Вакыйган, бу мәсьәләгә игътибарга алырга ярый. Бер дә шиксез, миллият – тарихның сәмәрәседер (*җимеше*): тарих миллиятне миллият ясый; бер галим әйткәнчә, бер милләтгә мәнсүб (*караган*) кешеләр арасында, иске берлекләрне искә төшереп, бер «симпатия-ярату» ясала. Тарихи ганганәләр күб вакытда көрәш, мил-

лият өчен башка милләтләр белә мадди я мәгънәви тартышдан хасил була. Менә шушы тартышда бер милләт балалары эчендә «интерес» (бер-береңә кирәклек берлеге) ясый. Бу исә милләтнең тормышына иң кирәкле нәрсәдер.

Мәшһүр Эдвард Майер милләт рухы бер җәмгыять булып, «ихтыяр»га бинаән кылынган (*нигезләнгән*), ди. Ягъни бер-бер халык үзенең миллият булуы өчен, әлбәттә, хәрәкәт лязем, ди. Бу нокта бер милләтнең тормышында шактый мөһим булса да, «ихтыяр»ны миллиятнең хассасындан дип әйтеп булмый [1], чөнки бәгъзе хезмәт сәнәгый союзларында да ихтыяр-хәрәкәт булырга мөмкин, әмма алай да миллият булмыйдыр бит. Шуңар күрә дә бу ноктаны чын нәзари тәгърифкә кертергә мәгъкуль түгел.

Соң ничек тәгъриф кылырга?

Алда әйтелгәнчә, миллият кешеләрдән мөрәккәб була, шуңар күрә кешеләр җыены димез.

Милләтнең асыл тарихы ганганәләргә, хатирәләргә терәлгән була: кешеләр бер-берсенең якынлыгын хис итәләр, һәркайсының бабасының бабалары вә нәселләре бер дошманга – дошман, бер дустка – дуст, бер йирдә торганга яисә бергә күчеп йөргәнне халык тарихи җырлары кыяфәтендә күңелдә саклыйлар. Шулай итеп, без миллияткә хәзер рухи бер тәгъриф бирәмез: миллият – тарихи ганганәләргә бер булып, берлек хис иткән адәмләрнең җыеныдыр.

Икенче мәкаләмездә миллиятнең зоһурындан бәхәс итәчәкмез. Хәзергә шунда туктыймыз.

Мәкалә 1913 елда «Аң» журналының
8 нче санында (10 апрельдә)
басылып чыккан

МИЛЛӘТНЕ НИЧЕК АҢЛЫЙСЫЗ?
МӨКАДДӘМӘ *(КЕРЕШ СҮЗ)*

Маҗар милләтенең хокуклары өчен немесләр белән көрәшкән мәшһүр Кошут мондан илле ел элек менә ни нәрсә бар иде:

«Милләтләрнең тормышлары әле моңар кадәрле бары трактатларга гына бинаән кылынган иде, әмма хәзер исә милләтләрнең хокукларының үсүен күрергә тугры килә, анларны әле тәгъриф кылырга өлгермәделәр, бу миллият әсаслары бик яңа булып, кичә генә дөньяга килсәләр дә, бөтен галәмне селкетәләр. Бу яңа әсаслар шул кадәр аңларны мәсхәр кылдылар ки, алар белә хәзер бик ныклап хисаплашырга тугры килә; ул әсаслар хәзер падишаһларны һәм халыкларны хәрәкәткә китерә ки, аңар каршы йөри торган шактый гына кешеләр дә киләчәк көн миллият әсаслары өстенә корылачак дигән

[1] Ихтыяр русча воляга (*кирилл хәрефләре белән*) тугры килсә дә, мин бу сүз белә бу урында активностьны аңладым. Чөнки татарча сүз таба алмадым (*Г. Газиз искәрмәсе*).

сизенү бар». Бу мөхтәрәм картның сүзе дөрест, бәгъзеләр өчен ачы, әмма безнең өчен тәмле бер хакыйкать! Ничек итеп бу фикергә ышанмаска? Бу миллият әсаслары бөек Наполеонны, аның хәдсез-хисапсыз батыр гаскәрләрен җиңмәделәрме? Миллиятләр бөек Төркия императорлыгының аяк вә кулларын кисмәделәрме? Ниһаять, бөек инглиз милләтен күз алдымызда Ирландия халкына милли-тарихи хокукларын бирергә мәҗбүр итмәделәрме?

Нигә яңа милләтләр, яңа дәлилләр һәммәсе дә күз алдымызда! XIX гасырның бөтен тарихы миллият көрәшендән туган түгелме? Бу гасырның тарихын ач, укы, һәр битендә бер миллиятнең башкасы белән үзенең мөкаддәс хокуклары өчен низаглашканын күрәсең! Бу миллият дулкыны безгә дә килеп бәрелде. Әле сиксәненче елларда гына миллият мәсьәләсенең мөтәхассыйсларындан *(белгечләреннән)* Райновский (?) безне чирмешләр рәтенә куеп, безнең хакда итальян Манчининың сүзен алып: «Аларга әле тереклек рухы өрелмәгән, әмма торырга мөстәгыйд (*сәләтле*) маддәләр», – дип яза иде, шундан ярты гасыр үтмәде, Бобровников күк татарларны белә торган кеше безнең хакда, безне миллият санап, безгә XIX гасырның миллият рухы кергәнен үзенең яңа бер әсәрендә икърар итде *(таныды)*!

Дөрест, без – хәзер чын миллият, безгә хәзер мәдәниятнең җанлы уты керә башлады, үземезнең мәдәниятемез дә уянды. Без моны икърар итәмез.

Яңарган «Аң»да миллият мәсьәләсенә анкета сурәтендә чын нәзари әһәмият бирә башлау да – шактый гына сөенечле бер мәсьәләдер. Чынлап да, мадам ки (*чөнки*) без мәдәни бер милләт булып, бөек ватанымыз Русия гражданы буласымыз килә, ничөн безгә үземез теләгән нәрсә «миллият»нең мәгънәсен чынлап аңларга керешмәскә?

I

Милләтне ничек тәгъриф кылалар, ул нәрсә? Миллият – гыйрк (*ыру*), дин вә башка шундый мәфһүмләр (*төшенчәләр*) күк, һәммә милләтләр өчен гомуми бер нәрсәдер, француз да – бер милләт һәм аны милләт дип атый, нимес дә шулай ук, шуңар күрә иң әүвәле без бу мәсьәләгә даир язылган әдәбиятдагы төрле тәгърифләрне җыеп, шуларга бер карыйк.

Миллияткә Яурупа галимләре тарафыннан бирелгән йөзгә якын тәгъриф бар[1].

Кыскача гына әйткәндә, тәгърифләрне шулай бүләргә мөмкин: тәгърифдә бер генә хасса (*үзенчәлек*) була яисә тәгъриф берничә хассадан мөрәккәб була (*оеша*), тәгърифдә вөҗдани-рухи хасиятләргә генә әһәмият бирелә (яисә мадди хасиятләргә генә), ниһаять тәгъриф ике төрле хасиятләрдән дә мөрәккәб була.

Башлыйк картрак, элегрәк бу мәсьәлә белә шөгыльләнгән галимләрнең тәгърифләрендән:

[1] Системы политического равновесия и легитимизма и начало национальности. С. 270

Вустин үзенең «Ихтиляллар кануны» исемле әсәрендә «милләт тарихы – фатализмга[1] бирелгән бер төркем кешеләрнең җыеныдыр», – ди.

Буше (?) («Яурупалылар») миллиятне шулай тәгъриф кыла: «Миллият – бер факт яисә хис. Анлар – бер максадның сәмәрәсе һәм гасырларча бер төрле максадны тәгъкыйб итүнең (*күздә тоту*) нәтиҗәседер».

Стюарт Мил: «Миллият дип, йир якынлык хисе белә дә берләшкән кешеләргә әйтәләр ки, ул тойгы ике ят милләт кешеләре арасында булмыйдыр», – ди.

Ричард: «Үзе генә адәмне хасил итә торган ганасыйрны (*өлешен*) канәгатьләндерә алырлык гүзәл вөҗдан кануны ясау өчен, кешеләрнең иҗтимагый уларак берләшүләре», – ди.

Паскаль-Фиоре: «Миллият – кешеләрнең мохтар (*ирекле*) ирадә тәэсире белән булган җыены, чын милләт бары үзен шул милләтдән дип хисаплавы һәм ирекле булуы шарты белә генә чын милләт була ала», – ди.

Рус галимләрендән Данилевский шулай тәгъриф кыла: «Мәгълүм бер йирдә дә бер нәселдән, бер телдән, кыйсмән, бер гадәт һәм җолалы, үзләрендә берлек тоя торган, үзләренең иҗтимагый тормышларында бер максад тәгъкыйб кыла (*күздә тотыла*) торган кешеләрнең табигый берләшүедер».

Хәзердә заманның тәгърифенә килик. Ул бик кызык һәм шактый гына әһәмият бирерлек бер тәгъриф бирә. Ул «миллият – рух, рухи бер принцип», дип, «рухи» хасиятләргә әһәмият бирә. Шуңар күрә дә ул «кеше үзенең гыйркының, теленең дә, диненең дә, елгаларының агымының да, таулар силсиләсенең дә кайу тарафка китүенең дә колы түгел. Кешеләрнең зур төркеме таза рух, йөрәкнең кызуы – менә шулар вөҗдани бер аң ясыйлар ки, шуны милләт диләр», – ди.

Мәшһүр хокукшинас Георг Еллинек да алда әйтелгән төслерәк тәгъриф биреп, «күп гомуми мәдәни гонсырлар һәм гомуми тарихлары да бер булу белә оешкан, башка кешеләрдән аерыла торган кешеләр төркеменә милләт ди.

Рус галимләрендән Лавров милләтдә менә шушы хассалар күрә: бергә охшый торган рухи хасиятләр, гадәтләр, җолалар, башка милләтләр белә тормыш өчен көрәш, нәселдән нәселгә күчә торган идеяләр. Аның фикеренчә, милләт – тарих вә мәдәниятнең бер булуның сәмәрәсе.

Австрия социологларындан Людвик Һумплович милләтне (nationalitat) шулай тәгъриф кыла:

«Үткәнләре, телләре бер булып, төрле гыйркдан (яисә катыш гыйркдан) мөрәккәб булган бер җәмгыять. Ул исә – тарих вә мәдәният һәм падишаһлыкның тәрәккыенең сәмәрәсе». Нимес мөәррихләрендән (*тарихчыларыннан*) Эдвард Мейер миллиятнең хассаларын «их-

[1] Richard Etude sur ies Nationalites. Алдагы өч тәгъриф янә шушы әсәрдән алынган (*Г. Газиз искәрмәсе*).

тыяр, идея»ләрдә күрә. Аныңча, берләшергә, берлек ясарга теләгән кешеләрнең төркеме миллиятне тәртип итәләр. Миллиятләр үзләрен бер максадка таба хәрәкәтдә күрсәтәләр.

Хәзергә Яурупа әдәбиятында бәгъзе мөһим тәгърифләрне күрдек. Болардан кайсы дөрест, кайсы ялгыш? Табигый, үз нокталарындан һәммәсенең тәгърифе дөрест. Ләкин мин төрле сүзләр белән ифадә кылынган *(аңлатылган)* ул күп тәгърифләрдән сыгылып чыкган һәм гамәлият дөньясының барышына муафыйк булган шул тәгърифне тәкъдим идәм:

– Милләт – тарихи ганганәләре бер булып, үз араларында берлек хис кылган, бер юл тоткан – бергә хәрәкәт иткән һәм бер даирәдәрәк яшәгән яисә тарихда күп вакыт бергә торган, асыл телләре бер булган ифрад *(ялгыз)* адәмнең җәмгыятедер.

Икенче сөаль ошбу рәвешдә куелган:

Миллиятнең тарихда вә хәзерге хәятдә тоткан урыны? Үткәннең караңгылыгы арасында бер төркем кешене падишаһлык тәртип кылган халәтләрендә тотып аламыз: бу халык бер йиргә утырган яисә бер мәгълүм йиргә күчеп йөри яисә әүвәлге ватаныннан яңа йир яки су, яңа бәхет эзләр өчен күчеп йөри. Бу халык бер төрле югарыгы куәткә буйсынган. Бу халык бергә тора, бергә күчә, бергә зәхмәт чигә, бер-берсен бик яхшы белә.

Бу халык үзенең гадәтләре, җолалары белә тора, бер дошман белә сугыша, бөтен мәшәкатьне бер төркем кеше бергә чигәләр. Менә боларда бер төсле уй ясала: чөнки болар күп мөһим эшләр тугрысында бергә уйларга мәҗбүрләр. Боларда бер төсле җырлар туа, бер төсле көйләр чыга – чөнки болар бер төрле тойгылар белән, бер төрле хозур табу белән бер-берсенә бәйләнгәнләр. Болар бер төсле дә сөйләшәләр.

Менә шулай торган вакытда бу төркем үзенә бер идея ясый, бер фикер тәртип итә.

Дөнья бит бер төсле генә тормый: бу төркем икенче белән очраша, аның белән бер нәрсә өчен сугыша, ул сугышдан бу төркем яисә җиңеп чыга да, җиңелгәнләрне үтерә яисә аларны үзләре төсле уйламаганга – анларны вәхши дип карый, аларны үзләренә Алла тарафыннан кол булырга яратылган дип атый...

Яисә бу төркем үзе җиңелә: башка төркемгә әсир була. Ләкин анда теге тойгылар, теге үзләренә махсус ничә замандан бирле «берлекдән» килгән уйлар, «идеяләр» бетми, алар һәрвакытда үзләренең мөкаддәс нәрсәләре өчен үләләр, тегеләр аларны бер дә кызганмый үтерәләр...

Менә сиңа хаким милләтләрнең зоһуры (*килеп чыгуы*), менә мәхкүм *(ирексез)* милләтләрнең килеп чыгуы!

Берсендә хөкүмәт белән миллият җыела, икенчесендә мәгълүб (*аста калган, җиңелгән*) төркем теге галиб кешеләрнең ясаган хөкүмәтенә керсә дә, һаман да миллият идеясе бетми. Мәхкүм милләт бәгъзән (*кайвакыт*) тәрәккыйнең югарыгы баскычларына хөкүмәт белә миллият бер нәрсә түгел икәнен аңлап котылу, үзләренә я «милли

хөкүмәт ясау фикерендән ваз кичә, ләкин анда гомеренә бөтен хәяте буенча миллиятне «мәдәни» мәгънәсе белә аңлау бетми. Мәхкүм милләт, бара торгач, үзенең мәхкүмлегене оныта, хөкүмәт берлегенә каршы килми, хаким милләтләр белә бергүк үзләренең йирләрен гомуми «дәүләт» дошманындан саклый, канун куя. Ләкин һаман да мәдәни уларак тартышуны: үзенең милли теле, милли дине, милли җоласы, милли мәдәнияте өчен көрәшүне бетерми. Хаким милләт боларның берсенә дә тими икән, ул аның белә кул кулга тотышып, гомуми падишаһлык файдалары өчен бергә тырыша. Бергә канын, бергә малын куя: аның белән бәгъзән (*кайвакыт*) кардәшләшеп китә. Гомумән, уйлаганда дөньяның мәдәният выставкасына милләтләр яңа мәдәниятләрен куялар, бәгъзеләре исә бөтен инсаниятне котылдыра торган фикерләр, идеяләр чыгара, шулай итеп, кайчакда мәдәниятне алып баручы бер «орган» булып китә. Мондый халәтне без күп яхшылыкларга Яурупаның күп тәрәккыятенә сәбәп булган XVIII гасыр Франсә вә фәлсәфә әдәбиятында күрәмез. Ләкин яхшы миллият һичбер вакытда бер фикер, бер идея, бер гомуммәдәният тудыру белән калмый, алар аны яңартып тора, яхшыларын чит мәмләкәтләрдән ала; моның гакәсе (*киресе*) хәлендә миллият искелек тәдәнни (*артта калу*) органы булып китә дә, миллиятләрен югалта. Бу табигый уларак туган мәдәният, фикерләр, бара торгач, мөстәгыйд (*сәләтле*) миллиятләрдә яңартылып, сәнгый уларак шуны шагыйрьләр язып салып, сөйләп, шул фикерләрне галияләшдерә, галимләр гакылга нәселдән нәселгә калдырыла: шул миллиятнең әгъзаларына өйрәтәләр.

Бәгъзе вакытда тәрәккыйгә мөстәгыйд, мәңгелек миллиятләр үзләренең махсус идея-мәдәниятләренә яңа нәрсәләр кушалар, менә без моны XIX гасыр яһүдиләрендә күрәмез, аларның социализм күк бәйнәлмиләл бер фикергә хезмәт иткән йөзләрчә яһүди галимләре, публицистларының әсәрләрендә күрәмез, чөнки бу аларга файдалы иде: җирсез-сусыз, урынсыз яһүдиләргә гомуми инсаният әсарәтдән (*коллык*) котылса гына? Котылу бар икәнен анлар сизәләр иде. Хәзер аерылган һәр якга читләр эченә җәелгән төрле төрлек кавемләре эчендән дә яңа бер фикер туганын күрергә мөмкин...

Бәгъзе вакытда миллиятләр адәмләр күк картаеп китәләр, ләкин алар аерым кешеләр күк табигый үлем белә үлмиләр: чөнки миллият – күбрәк, табигать баласы булудан бигрәк, мәдәният тарихының баласыдыр! Бәгъзән тарихның җылы җиле исеп китә: миллият шул чакда яңадан мәңге суы эчкән Хозыр пәйгамбәр күк яшәреп китә. Яңадан тарих мәйданына атыла: инсаниятнең тәрәккыенә зур хезмәтләр ясап ташлый. Менә моның мисалын яңа уянган кытай милләтендә күрәмез.

Миллиятләрнең тарихда әһәмияте хакында сөйләгәндә, шуны да әйтеп китәргә кирәк ки, бәгъзән мөаррихләр бөтен тарихе гомумиянең миллиятләр көрәшендән, аларның тәрәккыендән гыйбарәт идекене, шуңа күрә тарих фәненең баш мәүзугы шул идекене дәгъва итәләр вә шул юлда тарихи әсәрләр язалар.

Фикеремчә, мондый әсәрләр тарихи-гыйльми әһәмияте белә бергә, бер дә шиксез, милли зур әһәмиятне хаиз (*ия*) булалар: әдәбиятымызда да чыгуы бик теләнәдер.

Алда без хаким милләтләр, мәхкүм миллиятләр дигән идек, моның кайсысы соң чын миллият?

Фикеремчә, мәхкүм миллият – чын миллиятдер, чөнки хаким милләтдә күп вакытда, миллият булуыннан бигрәк, «дәүләт» булуы хис ителәдер. Хис генә түгел, хәтта факт – вакыйгалар шуны күрсәтәләр: караңыз сез итальянларны, әле бит анларның Австрия кулындан котылганларына күп дә үтмәде, хәзер итальян халкы, бер милләт булудан бигрәк, «дәвале могаззәмә»дән (*бөек дәүләтләрдән*) берсе булырга азаплана. Үзе, котылыр-котылмас, Хәбәш белән Кызыл диңгез кырыен алу өчен сугышды. Бары немесләрдән генә котылырга теләгән милләт (итальянлар) хәзер үзләре гарәбләрне җиңделәр. Әлхасыйль, дәүләтләрнең табигый нәрсәсе аннексиягә таба барудыр; әмма миллият ноктаи-нәзарыннан бу бер кабәхәт эш: чөнки икенче бер милләтне кол ясау димәкдер. Моңар мисал бик күп, әле 30–40 еллар гына Балкан дәүләтләре – милләтләре хәзер үзләре милләт хакимәнеңдә иң каһәрлесе булып китделәр.

Миллиятләрнең тарихда әһәмиятләре тугрысында алда әйтелгән бәгъзе мәсьәләләрне сөйләү белә генә иктифа итәм (*канәгатьләнәм*). Чөнки бөтен тарих сәхифәсен актарып, әһәмияте тугрысында сөйли башласак, алда сөйләгән «миллият ноктаи-нәзарыннан тарихе гомуми» чыгачакдыр.

Миллиятнең хәзерге әһәмияте хакында мин сөйләп дә тормыйм: чөнки гасырымыз – миллият һәм сыйнфый көрәш гасырыдыр. Ләкин соңгы көрәш «милли хискә» һәрвакыт урын биреп бара...

Мәкалә 1913 елда «Аң» журналының
22 нче санында (17 ноябрьдә)
басылып чыккан

Текстны басмага ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге фәнни хезмәткәрләре ***Гарипова Ләйлә Шамил кызы*** *һәм* ***Әхмәтова Айгөл Илфак кызы*** *әзерләде*